

De kracht van het Griekse denken

De leraar Grieks als de ‘polytropos’ bij uitstek

MARC GEORGE

Grieks is een soort verliefdheid. Er scheelt iets aan de relatie met de persoon op wie je verliefd bent als je het nodig vindt telkens opnieuw het waarom van je verliefdheid uit te leggen. Verliefdheid is een ‘pathos’, iets wat je gemoed wordt aangedaan.

En toch... In het licht van de opdracht die het Griekenlandcentrum mij gaf (naar aanleiding van de lezingenreeks rond Grieks en onderwijs in 2018), doe ik een poging om mijn intuïtief gevoel met betrekking tot de waarde van Grieks op school op een rationele manier te overwegen en uit te drukken. Ik begin graag met een lied dat zoveel jaren de inleiding vormde op mijn lessen Grieks. Het is een psalm van Charis Alexiou.

Geef me een lijn om te gaan
Geef me een naam om mezelf niet te verliezen
Geef me een droom om stand te houden
Geef me een visie om verzet te kunnen plegen

Geef me een kind om eraan gelijk te worden
Geef me een kus om het onheil weg te spoelen
Wek me in de morgen met een lied
dat zegt ‘goed gedaan’ tot het leven dat ik leef

O Mnemosyne, breng het me in herinnering: wat was de prikkel om te starten met de studie van het Grieks? Wie was mijn mentor en bezieler? En vooral: hoe brachten we die prikkel over in de praktijk van het lesgeven? Wat maakte voor mij het Griekse denken en handelen zo krachtig?

Vooraleer persoonlijk te worden geef ik een aantal theoretische verklaringen over de zin van (Latijn en) Grieks. Ik vond deze terug bij auteurs van boeken of in kranten. Zo beschrijft Daniel Mendelsohn in *Een odyssee, een vader, een zoon* de monoloog van Antigone uit de gelijknamige tragedie van Sophocles. Hij vergelijkt de harde keuzes van Antigone met de harde studie

van de Griekse syntaxis. Even streng... Hij brengt ook Friedrich August Wolff ter sprake (2018: 50-51). Deze gaat in de late 18de eeuw in tegen de Lockes en de Rousseaus van zijn tijd – “de studie van Latijn en Grieks is nutteloos!” – en propageert dat de studie van het Grieks aan de student of de leerling een moreel, zinnelijk en intellectueel model aanbiedt. Ik verwijs verder naar het antwoord van – opnieuw – Mendelsohn in de *De Standaard der Letteren* (25 mei 2018) op de vraag: “wat zijn uw argumenten pro lessen Latijn en Grieks?”.

Klassieke talen worden altijd weggezet als irrelevant. STEM-vakken (science, technology, engineering, mathematics) zouden praktisch zijn en bieden kans op werk. Volgens mij hangt het af van je definitie van praktisch. STEM-vakken zijn belangrijk... maar wanneer je vader sterft zal je STEM-opleiding je geen soelaas bieden. De literatuur kan dat wel. STEM zal je misschien toelaten in je levensonderhoud te voorzien maar literatuur zal je helpen begrijpen waar het leven om draait.

De auteur geeft een aantal voorbeelden van het belang van de Griekse cultuur voor onze huidige cultuur en eindigt dan:

Ik ben van mening dat mijn drie praktische voordelen van de klassieke cultuur, emotioneel, cultureel en pedagogisch, de argumenten van de tegenstanders in de schaduw stellen.

Ik las ook een heel interessante bijdrage van Bruno Vandenbrouck in een column van *De Standaard* (2018). Hij propageert de studie van het Grieks bij de leerling of de student. Graag verwijs ik ook naar een passage in het boek *Grieks, een geniale taal* van Andrea Marcolongo (2016: 47). De auteur geeft daar een overzicht van wat zij de erfenis van het Grieks noemt. In duidelijke taal somt zij op waarom het Grieks voor haar zo belangrijk is. Kort en bondig samengevat, is Grieks onderwijs voor haar een grote meerwaarde wegens de taalkunde (manier van schrijven, woordenschat, zegswijzen, tekstverbanden...) én de levenshouding die er voorgelegd worden.

Er zijn dus zeker voldoende theorieën beschikbaar die het Grieks verdedigen als een zinvol studievak. Maar het is niet mijn bedoeling deze allemaal aan u voor te leggen. Verwacht ook niet dat ik u zal overstelpen met cijfermateriaal. Dat het Grieks het moeilijk heeft als studierichting wist u al. Daarentegen wil ik u graag meenemen in mijn persoonlijk verhaal. Wat heeft mij als achttienjarige over de schreef getrokken om aan de studie klassieke talen te

beginnen? Kan ik hierbij aspecten aanhalen die vandaag nog een meerwaarde vormen in het pleidooi voor Grieks? In wat volgt zal ik vanuit mijn persoonlijke ervaring als student én docent Grieks reflecteren op de waarde van Grieks in het hedendaagse onderwijs, waarbij ik ook concrete manieren zal aanreiken waarop leraren deze waarde in de klas kunnen valoriseren.

Intuïtieve rede

Zoals ik in de inleiding duidelijk maakte, was mijn keuze voor Grieks niet direct rationeel te verklaren. Het ging eerder om een intuïtieve keuze, zoals misschien passend is (of was) voor een achttienjarige. Nu, jaren later, kan ik het misschien wel verklaren.

Ik heb minder graag Latijn en Grieks gestudeerd aan de universiteit dan dat ik 40 jaar lang leraar Latijn en Grieks ben geweest. En telkens wanneer een keuze zich opdrong tussen beide talen, koos ik voor het Grieks (ik ben nu overigens nog altijd meer op Hellas gericht dan op Italië). De achterliggende reden is heel eenvoudig te omschrijven: ik heb gekozen op basis van mijn ‘intuïtieve rede’. Misschien kon ik het toen nog niet helder verwoorden, maar het Grieks sprak mij reeds in de humaniora aan omdat de toenmalige leraar het Grieks doceerde vanuit twee belangrijke componenten: hij benaderde het als een leervak én een ‘sfeervak’ (woorden van oud-collega Marc Van den Eynde). Een combinatie van taalstudie en levenshouding dus. Die band was voor mij ook later de drijfveer in het lesgeven. Ik probeerde met mijn lessen een soort belichaamde levenspraktijk mee te geven. De taal geeft namelijk vorm aan de inhoud, en het Grieks is een bijzonder rijke taal, die aanzet tot nauwkeurige observatie en analyse, die leert interpreteren, rekening houdend met (de relatie tussen) de inhoud en de vorm. Voor mensen die nooit Grieks bestudeerd hebben, bijvoorbeeld, is het niet gemakkelijk om het onderscheid in het aspect van de werkwoordstammen te begrijpen – een erfenis die overigens doorwerkt in het moderne Grieks. Het aankweken van een goede leesvaardigheid is eveneens een taalkwestie. Ik heb als pedagogisch begeleider vaak ervaren dat dit geen eenduidige kwestie is.

Maar naast de taalopleiding is er dus het aspect van het denken en handelen, van levenshouding, wat ik misschien ietwat onbeleefd een sfeerelement noem. Je kan het ook het argument noemen van de “onmisbaarheid van het overbodige” (naar de woorden van Marc Vercruysse). Ik wil dit nu verder verduidelijken.

In het Grieks heb ik altijd de kracht van de ‘intuïtieve rede’ mogen ervaren, een merkwaardige maar intentionele woordspeling. *Houtekiet* van Gerard

Walschap (gepubliceerd in 1939) leerde me op zeventienjarige leeftijd dat mijn temperament mocht bruisen. Maar de bedaring kwam een jaar later, met het lezen van *Narziss en Goldmund* van Hermann Hesse (uit 1930). Ik heb dit boek meermaals gelezen. Uiteindelijk leerde en leert het me dat de polen van wat we het ‘apollinische’ (of de ratio) en het ‘dionysische’ (of de emotie, de intuïtie) noemen, evenwaardig zijn. Dat er een maat moet zijn tussen beide, een evenwicht. Maar dat ze alle twee recht hebben op bestaan in het persoonlijk leven.

In *De Griekse beschaving* van H.D.F. Kitto (uit 1964) las ik als jonge twintiger het verwijt aan de kerk het dionysisch element in de mens te betuigen en te beknotten. Ik was het volkomen eens met Kitto. De waarde van het menselijke zijn ligt toch juist in de harmonie tussen beide polen? Dit meegeven aan de jongeren was een belangrijke stap in mijn leraar zijn. Bedoelde Mr Keating dit niet met zijn ‘carpe diem’ in de cultfilm *Dead Poets Society* (1989)? Geniet van het leven, maar bewaar het evenwicht.

Identiteit

Bovendien kan het vak Grieks de leerlingen krachtig doen nadenken over identiteit. Wie ben ik, en hoeveel ‘ikken’ kan ik wel zijn? In de *Odyssee* gaat de zoon van de held, Telemachus, de van ver strijdende, op zoek naar zijn vader, en in die zoektocht ontdekt hij ook zichzelf. Hij ontdekt verhalen en ervaringen over zijn vader die geleidelijk het mysterie ophelderen. En toch; kan een zoon ooit volledig zijn vader leren kennen? Vader Odysseus verleent wel een rol aan zijn zoon bij het hele drama van herkenning en wraak. Dat is voor Telemachus belangrijk in zijn groei naar volwassenheid en naar een plaats in de maatschappij. De vader geeft identiteit aan de zoon. Ik maak graag de vergelijking met het belang dat scoutsleden hechten aan het toekennen van een totem. De totem omschrijft hoe je overkomt bij de anderen, welke plaats ze je geven. Zangen I-IV in de *Odyssee* gaan dus in feite over de educatie van de zoon, zijn het bewijs dat hij de zoon is van zijn vader.

Identiteit kan bovendien ter sprake worden gebracht bij leerlingen aan de hand van een bespreking van heldendom. Ik heb in dit verband een zwak voor Hector. Hoewel hij vecht aan de verliezende (want Trojaanse) zijde, overtreft hij in mijn ogen toch andere helden zoals de snelvoetige Achilles of Odysseus, de held met de vele listen (‘polytropos’). Hij neemt verantwoordelijkheid op voor zijn volk: hij is het prototype van een staatsman, eerder dan een politicus. De jongeren van nu, en bij uitbreiding wij allemaal, hebben nood

aan een staatsman, iemand die eerder denkt aan de volgende generatie dan aan de volgende verkiezingen. Maar de echte helden, die ons respect verdienen, vinden we bij de Griekse literatuur in een reeks vrouwenportretten: Antigone, Iphigenia, Clytaemnestra, Hecabe en, waarom niet, de ‘femme fatale’ bij uitstek, Helena. In deze ‘me-too’-tijden verdienen zij de aandacht van de leraar. Een portret maken van deze vrouwen biedt stuk voor stuk de kans op een gesprek over respect, het vrouw/moeder/echtgenote zijn. Kansen genoeg om een tegenstelling op te zetten met de dames uit *Temptation Island*.

Wanneer ik het, ten slotte, als leraar heb over identiteit, vermeld ik ook de geschiedenis van het Griekse volk. Het is belangrijk dat de leerlingen de meest gewichtige feiten kunnen plaatsen en verklaren. Aan de hand van moderne geschiedenis kunnen leraren aan leerlingen duidelijk maken hoe muziek een middel is tegen repressie of dictatuur. Ik duid dit graag met het grote belang van Mikis Theodorakis, die de poëzie van Yannis Ritsos gebruikte om het Griekse volk zijn geschonden identiteit terug te geven. Het fragment is een onderdeel van het Romiosyne-lied dat Theodorakis componeerde en mocht dirigeren na de bevrijding van de dictatuur (kolonelsregime 1967-1974).

Lyrisch en verhalend denken

In een stuk dat handelt over de waarde van Grieks in het onderwijs, belicht ik met veel overtuiging de kracht van het lyrisch denken. Welke leerling blijft ongevoelig voor Sappho?

Verliefdheid schokt mijn zinnen zoals een bergwind beukt op de eiken (...). (Fr. 47)

Welke leerling blijft ongevoelig voor de woorden van Antigone?

Ik ben geboren om te beminnen, niet om te haten. (Sophocles, *Antigone* 523)

Hoe intens kan je leerlingen begeleiden in de woorden van Kazantzakis?

Ik hoop niets, ik vrees niets, ik ben vrij. (uit *Askitiki. Salvatore*
Dei)

En ja, welke wijsheid zit er niet in het gedicht *Ithaca* (1911) van Konstantinos Kafavis? Ithaca is er een metafoor voor het leven dat wij leiden.

Vervolgens ervaar ik in het Grieks de kracht van het verhalend denken. Joke Hermsen schrijft in haar boek over de god Kairos (2014). Zij geeft aan deze eerder onbekende god een plaats in ons leven, naast de alomtegenwoordige Chronos, god van de Tijd. Kairos is de god van het intens vastgrijpen op het gepaste moment (wat je ook serendipiteit zou kunnen noemen). Zij noemt dit de beleving van het ‘kairotisch moment’. Ze breekt in haar boek een lans voor leraars die zich in hun lessen laten leiden door dergelijke momenten, vol enthousiasme en vol van verhalen. Voor haar is een goede leraar/docent in de eerste plaats een verhalenverteller. Hij/zij moet daarin voorgaan, meer dan in het coach zijn, zoals in de zogenaamde iPad-scholen in Nederland. En ja, ze heeft gelijk. De docent Grieks beschikt over een onwaarschijnlijk groot aantal verhalen. Lees maar eens voor uit de *Historiën* van Herodotus. Alle leeftijden zullen geboeid luisteren. Maar mijn stokpaardje zijn de mythologische verhalen. De Griekse mythologie blijft een arsenaal aan archetypes waar je zoveel lesmateriaal uit kunt putten.

Het verhaal dat mij het meest raakt is en blijft het verhaal van Iphigenia. Het verhaal inspireerde mij bij een eindwerk tijdens mijn humaniora en werd het onderwerp van mijn thesis aan de universiteit. Uiteindelijk heb ik als leraar het verhaal in toneelvorm gegoten. Het verbeeldt de kracht van de jeugd, de intuïtieve liefde van een dochter voor haar papa, offergave en misbruik door de volwassenen, macht en religie. Het actief spelen van dergelijke verhalen geeft dan nog meer substantie aan het vertellen. Het actief beleven is een verrijking voor de lessen. Ik ben er echter nooit in geslaagd om het verhaal van de *Bacchanten* (Euripides) in een toneelversie voor leerlingen te gieten. De auteur beschrijft in deze tragedie hoe je als mens via de weg van extase en uitbundig gedrag uiteindelijk jezelf zoekt. Je moet even helemaal jezelf verliezen om jezelf te vinden. Dat is een pijnlijke weg, die tot ondergang kan leiden. Ik leg met dit verhaal een link naar de film *Trainspotting* (gebaseerd op het gelijknamige boek van Irvine Welsh uit 1993). Daarin is te zien hoe jongeren zichzelf verliezen en denken dat de weg via allerlei hallucinogenen tot gelukzaligheid zal leiden. Dat misleidt altijd en leidt net tot vernietiging en destructie. Euripides toonde al heel lang geleden tot welk een ondergang dergelijk leven kan leiden. Alle pijn lijkt dus draaglijk te worden zolang deze maar in een verhaal gegoten wordt.

De vraag is of dit ook nog geldt wanneer je de vergelijking maakt tussen het Medeaverhaal en het gezinsdrama in Varsenare, waar in 2018 een moeder haar drie kindjes doodde. Of wanneer je over Hippolytus vertelt. Phaedra beschuldigt hem ten onrechte van seksueel onrecht en de held bekoopt het zelfs met zijn dood. In deze beroerde ‘me-too’-tijden kan het verhaal van Hip-

polytus en Phaedra in elk geval licht werpen op contemporaine problematieken. Ook het verhaal van Amor en Psyche wordt in de moderne psychologie gebruikt om begrippen als liefde, verliefdheid en haat te verduidelijken. Verhaalstof uit de Griekse oudheid is dus vaak (helaas soms al te) actueel. Dat brengt me tot de kracht van het filosofisch denken, die ik hieronder verder toelicht.

Filosofisch denken

Naast de mythologische verhaalstof, doen ook Griekse filosofen ons nadenken over onze levenspraktijk. Maar filosofie hoeft geen grote woordkramerij te zijn. Ik geloof dat mijn leerlingen Plato en diens allegorie van de grot nooit beter zullen begrijpen dan door ze na te spelen. Bovendien kan ook epiek filosofische vraagstellingen aanleveren. Ik lees de leerlingen graag voor uit de *Odyssee*, daar waar Odysseus in de onderwereld zijn vroegere strijdmakker Achilles ontmoet (“Ik was liever als slaaf blijven leven dan de koning van de doden te zijn”).¹ Die passage levert een dankbaar gespreksonderwerp op in de klas. Achilles koos voor een kort en roemrijk leven, maar heeft daar nu spijt van. Odysseus luistert naar de klacht en begrijpt dat hij blij mag zijn met zijn keuze, namelijk de keuze voor het leven. Wat kiezen de leerlingen anno 2020 en waarom?

Lessen Grieks bieden ook gelegenheid tot filosoferen over schoonheid. In het boek *Plato in tijden van fotoshop* (2014) maakt de auteur, Ger Groot, het onderwerp schoonheid tot een filosofisch topic: willen we beantwoorden aan bepaalde maatschappelijke vereisten, ons opgelegd door lifestyle-magazines, of durven we denken vanuit een persoonlijke en specifieke context? Die vraag biedt de kans uit te weiden over lichamelijke onzekerheid, over kwantitatieve (bij Plato: het ‘poson’) en kwalitatieve (bij Plato: het ‘poion’) maatstaven. Leraren kunnen leerlingen op die manier helpen bij het bepalen van hun eigen maatstaf en dus bij hun persoonlijke ontwikkeling.

Verder is het relevant om, in de context van politieke verkiezingen, met leerlingen na te denken over de stoïcijnse waarden, en hoe die toegepast kunnen worden op politiek. Zijn de idealen van wijsheid (kennis, creativiteit, perspectief bieden), maat (vergevingsgezindheid, nederigheid, zelfbeheersing), moed (heldhaftigheid, doorzetten), en rechtvaardigheid (mildheid, leiderschap, burgerschap) ook de idealen van de jongeren vandaag? En hoe kan je

¹ Zie Homerus, *Od.* 11.488-491.

die in de politiek verwezenlijken? Ik bespreek dit met de leerlingen aan de hand van het boek *Hoe word je een stoïcijn* van Massimo Pigliucci (2017).

Nog dichterbij de werkelijkheid van de leerling staat het nadenken over de vriendschap. In alle bezinningsdagen die ik jarenlang mocht begeleiden stond dit item centraal. Aristoteles onderscheidt verschillende soorten vriendschap: vriendschap gericht op het Nut, gericht op het Plezier, en gericht op het Goede. Dit laatste is de pure vriendschap. Twee mensen genieten van elkaars gezelschap zonder bijbedoelingen omdat ze elkaars gelijke zijn in deugd zodat uiterlijkheden als zakelijke transacties niet nodig zijn.² Ik heb vaak ervaren in gesprekken met leerlingen dat ze Aristoteles' onderscheid kunnen verwoorden en motiveren.

Is er, overigens, iets mooiers dan nadenken met leerlingen over de kracht van het liefdevol denken? De zuivere liefde staat beschreven in de beroemde passage uit boek VI van de *Odysee*. Odysseus ontmoet er de prinses Nausicaä en speelt het typetje van de welbespraakte, behendige en tegelijk empathische vreemdeling. Hij eindigt met een ode aan het huwelijk ("Waar man en vrouw eensgezind leven (...)")³: een voorbeeld van 'homophrosyne', eensgezindheid. Het is niet alleen een prachtige tekst die een grondige voorbereiding in de les vereist, het biedt ook de kans om een gesprek aan te gaan. Wat verwachten de leerlingen van de liefde? Wat houdt mensen bijeen? Wat drijft hen uit elkaar? Je kan de *Odysee* ook voorstellen als een verhaal over gebroken gezinnen, die proberen om weer samen te komen. In die zin is het vandaag ook een relevant verhaal.

Esthetisch waarnemen

Het vak Grieks biedt ten slotte vele kansen om de leerlingen te laten voelen wat ik als leraar bedoel met de kracht van het esthetisch waarnemen. Ik las onlangs ergens dat toehoorders gemiddeld slechts zeven seconden onthouden van een ellenlange gidsbeurt in een museum. Dus moet de leraar-gids duidelijke en concrete criteria aanreiken die het esthetisch waarnemen van de leerling verrijken. Geen te uitgebreide uitleg, maar zoveel mogelijk vertrekend vanuit de waarneming van de toeschouwer. Ook in dit opzicht is de leraar dus een inspirator. Hij hoeft geen 'creator' te zijn, zolang hij/zij maar ideeën aanreikt.

² Zie Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, boek VIII.6.

³ Zie Homerus, *Od.* 6.183-184.

Bij het esthetisch waarnemen deel ik met de Grieken uit de oudheid de liefde voor de lijfelijke ervaring. Het klinkt nogal bombastisch. Maar een vroege ochtendwandeling met de leerlingen naar de top van de Yochtasberg in Kreta, of een andere sportieve uitdaging, verruimt de kans op een ervaring van wat de antieke Grieken belangrijk vonden: het harmonieuze samengaan van lichaam en geest.

Uiteindelijk tracht ik als leraar een krachtig, humaan portret van de Griek weer te geven, vroeger en nu. Eén ding is zeker: de Griek laat zich niet gemakkelijk vangen onder één noemer. Ook dat kan een boeiend gesprek opleveren. Ik streef ernaar dat de leerlingen ook inzicht krijgen in de huidige moeilijke politieke en economische situatie van Griekenland. Meer dan ooit hebben zij recht op ons ‘filotimo’, respect. De Griek is trouwens een mens met veel humor. De antieke Grieken gebruikten de komedie om op een luchthartige manier wantoestanden aan te kaarten. Leerlingen kunnen genieten van een verhaal als dat van Aristophanes’ komedie *Lysistrata*. (Ik wil hierbij *La source des femmes* (2011) aanhalen, een moderne film die zich afspeelt in Marokko en met hetzelfde thema: hoe pakken vrouwen het aan om uitbuiting door mannen tegen te gaan?) Ook leerlingen laten zich uitdagen om bijvoorbeeld in cartoons facetten uit hun studievak Grieks op een luchthartige manier te belichten. Ik herinner u aan de cartoonwedstrijd die de pedagogische begeleiding een aantal jaren terug organiseerde. Het was geen gemakkelijke opgave, maar het initiatief was wel een succes. Talent voor humor en tekenen in de les Grieks ontdekken: ook dat moet kunnen!

Besluit

Uit de vele pedagogische en didactische mogelijkheden blijkt toch wel dat de leraar Grieks zelf een ‘polytropos’ is. Een reiziger in en door het Grieks. Veelzijdig aanwezig in zijn/haar vak, met ruime interesse voor het vroeger en nu, voor kunst en cultuur, filosofie en psychologie, voor sport en stoïcijnse rust, een taalspecialist. Ik heb in mijn studietijd nooit goed begrepen wat Bergson bedoelde toen hij zei dat Grieks leren een soort van ‘supplément d’âme’ is. Ik hoop dat ik hier heb kunnen overbrengen wat dit voor mij persoonlijk is gaan betekenen.

Leraar Grieks zijn is een opdracht, ik ben me daar goed van bewust. Kan ik als leraar dit alles overbrengen aan de leerling van 2020? En vooral, krijg ik de kans? Het vak Grieks is zoals Ithaca. De reis is niet gemakkelijk, daar aankomen is je doel. Maar in elk geval: Ithaca bedriegt je niet. Het kost

inspanning, vraagt de wijsheid om in deze vluchtige maatschappij, gericht op nut en onmiddellijk resultaat, door te zetten.

O Calliope, ook jou roep ik om steun. Laat me duidelijk maken wat Guinevere Claeys in *De Standaard* (5 september 2019) bedoelde met het volgende:

Vertel waarom jongeren moeten kiezen voor Latijn en Grieks. Lukt me niet. Ik weet niet eens waarom ik er zelf ooit voor koos. Ik kies, later probeer ik dat te begrijpen (...) Ik prijs me vooral gelukkig dat ik zolang geen idee mocht hebben. Dat ik tijd mocht verliezen met mens worden dankzij dode kennis. Dat ik onderwijs mocht volgen dat ook leerde leven, en niet alleen een carrière veilig stelde. Efficiëntie kan zo treurig zijn?

Het vak Grieks bedriegt niet, het geeft een doel. De reis is zeker niet gemakkelijk, maar het is een zinvolle keuze én project.

Bibliografie

- De Rynck, P. 2007. *Komt een Griek bij de dokter. Humor in de oudheid*. Amsterdam: Athenaeum.
- Fry, S. 2018. *Mythos. De Griekse mythen herverteld*. Amsterdam: Thomas Rap.
- George, M. 2017. *Griekse poëzie. Emoties in woord, beeld en klank*. Eigen uitgave.
- Groot, G. 2014. *Plato in tijden van Photoshop*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Hermesen, J. 2014. *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid*. Antwerpen: De arbeiderspers.
- Hesse, H. 1930. *Narziss und Goldmund*. Berlijn: Fischer Verlag.
- Kitto, H.D.F. 1964. *De Griekse beschaving*. Utrecht: W. de Haan.
- Klein, D. 2016. *De wijsheid van een tandeloze glimlach. Gelukkig worden met Epicurus*. Amsterdam: Athenaeum.
- Marcolongo, A. 2016. *De geniale taal. Waarom we allemaal van het Grieks moeten houden*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Mendelsohn, D. 2018. *Een Odyssee. Een vader, een zoon, een epos*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pigliucci, M. 2017. *Hoe word je een stoïcijn? Oude filosofie voor het moderne leven*. Utrecht: Ten Have.
- Van Den Bossche, M. 2006. *Wielrennen. De poëzie van het lijden*. Amersfoort: Lemniscaat.
- Verhaeghe, P. 2012. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Walschap, G. 1939. *Houtekiet*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.

ESSAYS